

УДК 94(477)“1939/1945”

DOI: 10.33099/2707-1383-2020-37-3-7-41

Шевчук В.П., доктор історичних наук,
професор, головний науковий співробітник
науково-дослідного центру воєнної історії,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського (м. Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-3507>

Фурман І.І., доктор історичних наук, доцент,
начальник кафедри історії війн і воєнного
мистецтва, Національний університет
оборони України імені Івана Черняхівського
(м. Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3594-5499>

Пилявець Р.І., кандидат історичних наук,
доцент, доцент кафедри історії війн і воєн-
ного мистецтва, Національний університет
оборони України імені Івана Черняхівського
(м. Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2641-053X>

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: НАУКОВИЙ ДИСКУРС

Анотація. У статті продовжено розгляд теми українського виміру Другої світової війни, окремі аспекти якої висвітлено у статті, надрукованій у «Воєнно-історичному віснику» № 2 (36) за 2020 рік. Розглядається територія України як театр воєнних дій ворогуючих сторін. Стверджується, що на українських землях відбулися найзапекліші операції початкового і першого періодів німецько-радянської війни; аналізуються людські втрати України у роки Другої світової війни. Доводиться, що війна повністю змінила етнічне обличчя українського суспільства. З урахуванням нових досліджень показано внесок українців у Перемогу над нацизмом. Розглядається місце Другої світової війни в сучасній історичній пам'яті українського народу.

Ключові слова: Друга світова війна, німецько-радянська війна, Україна, український вимір, воєнні дії, людські втрати, нацизм, внесок у перемогу, історична пам'ять.

Територія України як театр воєнних дій. На землях України перші бойові дії Другої світової війни відбулися ще у другій половині вересня 1939 р. Нацистська Німеччина 1 вересня напала на Польщу, а Радянський Союз згідно з таємним протоколом до пакту про ненапад, відомого як пакт Молотова — Ріббентропа, і за попередньою домовленістю з Третім Рейхом 17 вересня «вдарив у спину» полякам. Фактично за два тижні війська двох новостворених фронтів Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА, ЧА) 1939 р. — Українського (командарм 1-го рангу С. Тимошенко) та Білоруського (командарм 2-го рангу М. Ковальов) — окупували і взяли під свій контроль майже половину території Польської Республіки, значна частина якої раніше відійшла до Польщі за умовами Ризького мирного договору 1921 р. внаслідок польсько-радянської війни 1920 р. Військова акція двох радянських фронтів увійшла в історію СРСР як «визвольний похід 1939 р. Червоної армії у Західну Україну та Західну Білорусію».

Польська армія, що на 1 вересня 1939 р. складала близько 1 млн. осіб, з яких близько 112 тис. були етнічними українцями [49, с. 40], і яка з нападом німецьких військ всі свої зусилля спрямувала на відсіч агресії, до середини вересня вже була знекровлена, рештки польських військ відходили на схід і південь. Після вторгнення Червоної армії головно-

командувач польської армії маршал Е. Ридз-Смігли, що разом з керівництвом польської держави переїхав у район містечок Коломия, Косів і Кути у Галичині, видав наказ усім частинам, не вступаючи в бій з військами Червоної армії, пробиватися до румунського та угорського кордонів [49, с. 49–50].

Наступаючим зі сходу військам Червоної армії поляки суттєвого опору не чинили, частини та підрозділи складали зброю, окремі з них спробували відступити на територію Литви, Угорщини та Румунії. З'єднання Червоної армії, здійснюючи швидкі переходи, створили кілька оточень і ліквідували оперативно-тактичні угруповання польських військ, зокрема на українських теренах вони були ліквідовані у районах Чорткова, Галича, Станіслава, урочища Журавинці тощо [13, с. 345].

Вогнища організованого спротиву, що тривав більше однієї доби, були поодинокими. Польські частини чинили опір радянським військам під Тарнополем (тепер Тернопіль), у Сарненському укріпленому районі (УР), під Шацьком та біля с. Боровичі. Жорсткі зіткнення мали місце під час очищення радянськими і німецькими військами території від залишків польських військ. Так, 26–28 вересня на Львівщині в районі урочища Журавинці частини 12-ї А і 17-го ск у взаємодії з частинами вермахту розбили чотиритисячну кінну групу польських військ під

командуванням генералів В. Андерса та К. Плісовського; після бою двічі поранений генерал В. Андерс потрапив до радянського полону [13, с. 344–345]. 27 вересня маршал С. Тимошенко доповів Й. Сталіну і К. Ворошилову про розгром у взаємодії з німцями у районі Немирова шеститисячного угруповання генерала Перховського [5]. Жорстким був бій 28 вересня — 1 жовтня підрозділів 52-ї сд у районі Шацька з частинами польської оперативної групи «Полісся», сформованої з прикордонних частин, жандармерії, дрібних гарнізонів і моряків Пінської флотилії під командуванням генерала Ф. Клееберга, яка відходила на захід [6; 69].

В результаті операції, проведеної Українським і Білоруським фронтами Червоної армії у період від 17 вересня до 5 жовтня 1939 р., і наступної анексії західноукраїнські і західнобілоруські землі територією в 196 тис. кв. км із населенням близько 13 млн. осіб були приєднані до СРСР [39, с. 128]. Загальна площа приєднаних до УРСР українських земель становила 88 тис. кв. км [71, с. 44] з населенням у 7,8 млн. осіб, з яких понад 5 млн. становили етнічні українці [65].

Отже, можемо впевнено стверджувати, що на українські землі війна прийшла не у червні 1941 р., як подавалося радянською пропагандою, а значно раніше — у вересні 1939 р. [64].

Останнім часом у середовищі вітчизняних істориків поширився й інший погляд, за яким Друга світова війна увійшла у наш дім ще за півроку до цього — в березні 1939 р., коли угорські війська окупували і придушили опір Карпатської України, внаслідок чого загинуло, за різними підрахунками, від 2 до 6,5 тис. її захисників [1]. Хоча названі події відбулися ще до початку Другої світової війни в її загальноприйнятих хронологічних межах, проте, на нашу думку, такий погляд має право на існування і, будучи дискусійним, потребує фахового обговорення.

Після окупації німецькими військами значної частини Західної і Південної Європи у 1940–1941 рр., реалізуючи свої подальші імперські наміри і з метою заволодіння величезними ресурсами на Сході, передусім для їх подальшого використання проти свого головного противника в Європі — Великої Британії, нацистська Німеччина 22 червня 1941 р. здійснила напад на СРСР. А. Гітлер і його оточення, оцінивши дії РСЧА проти фінської армії у радянсько-фінляндській війні та після успіхів вермахту в кампаніях, проведених у Західній Європі, зробили висновок про слабкість Червоної армії та можливість швидкої перемоги над СРСР. Розпочалася *німецько-радянська війна*, від самого початку якої територія України стала ареною запеклої збройної боротьби між вермахтом і військами Італії, Угорщини, Румунії, Словаччи-

ни — з одного боку, та Червоною армією — з іншого.

У планах воєнно-політичного керівництва Третього рейху Україна посідала чільне місце, маючи важливе стратегічне значення, насамперед як промислово розвинена і багата сільськогосподарська країна (європейська житниця). Передусім саме через це Україна опинилася в епіцентрі воєнних дій, які охопили всю її територію і тривали, за офіційним поглядом, понад 40 місяців — від 22 червня 1941 р. до 28 жовтня 1944 р. Насправді з останніх населених пунктів українського Закарпаття ворог був вибитий місяцем пізніше — лише 23–24 листопада [43]. Це означає, що боротьба за Україну загалом тривала більше 41 місяця. Активні ж воєнні дії сторін на українських землях проходилися, за підрахунками фахівців, понад два з половиною роки — більше 30 місяців [36, с. 290].

В умовах запеклої збройної боротьби на території України воюючі сторони провели велику кількість стратегічних, фронтових і армійських операцій. За сучасними поглядами, війська Червоної армії здійснили на українських землях 17 стратегічних (6 оборонних та 11 наступальних) операцій [17, с. 137], що становить третину із 51 загалом проведених під час війни операцій стратегічного масштабу, 68 фронтових операцій, 52 з яких у рамках стратегічних операцій і 16 — самостійних [36, с. 295].

На території України відбулися найзапекліші операції початкового і першого періодів війни. Найбільша танкова битва розгорнулася не під Прохорівкою під час Курської битви в липні 1943 р., як подавала радянсько-російська історіографія, а на початку війни на Волині, у трикутнику Луцьк — Броди — Дубно (*битва під Дубном*) [24; 28; 47]. У ній в період від 23 до 30 червня 1941 р. загалом взяло участь до 4 тис. танків (3128 радянських проти 799 німецьких) [24; 49]. Лише на одній з ділянок фронту довжиною 70 км у зустрічному танковому бою зійшлися майже 2 тис. танків [8, с. 636]. Втрати радянської сторони, за новітніми підрахунками, склали 2648 танків безповоротно [2, с. 38]. Проведені п'ятьма механізованими корпусами Південно-Західного фронту танкові контрудари поставленої мети не досягли і призвели до великих втрат в особовому складі та військовій техніці. Водночас вони значно уповільнили темпи наступу німецьких військ, що надало певний час для підготовки оборони в районі Києва і на рубежі Дніпра.

Саме для подолання сильного спротиву радянських військ під Києвом у серпні — вересні 1941 р. А. Гітлер перенацілив ударну танкову групу Г. Гудеріана з московського напрямку на київський, що спричинило втрату групою армій «Центр» наступального натиску на кілька тижнів і врешті-решт призвело до зриву планів гітлерівського «бліцкригу»

[18, с. 206–220]. За цей час з внутрішніх округів і східних районів СРСР у район Москви були перекинуті стратегічні резерви і десятки новостворених дивізій, мобілізовані наявні ресурси, що дало змогу радянській стороні організувати міцну оборону під Москвою та з настанням зими перейти у контрнаступ. В умовах російської зими німецькі війська виявилися не готовими здійснювати ефективні наступальні й оборонні дії. Отже, оборона Києва стала одним із вирішальних чинників провалу операції «Барбаросса» [26, с. 77; 45, с. 174].

Проте окремі, часто відчайдушні, спроби дати гідну відсіч агресору і героїчна оборона низки міст і районів, передусім Одеси, Києва і Севастополя, перекреслювалися прорахунками радянського командування, браком забезпечення, втратою керованості, панікою у військах і, як наслідок, нищівними поразками, неорганізованим, а то й безладним відступом, масовим дезертирством і здачею в полон. Внаслідок низки об'єктивних і суб'єктивних чинників дивізії, корпуси, армії та навіть головні сили фронтів разом з командуванням потрапляли у численні оточення («котли») з подальшим розгромом і полоненням великих мас військ. Найбільшим із оточень у Другій світовій війні (і світовій історії загалом) став «київський котел», у який потрапило 665 тис. воїнів Південно-Західного фронту Червоної

армії [42, с. 79], частину яких було знищено (загинуло і командування фронту на чолі з генерал-полковником М. Кирпоносом), а більшість взято у німецький полон. Упродовж кількох тижнів, а то й місяців, вийти з оточення змогли лише кілька зведених бойових груп, десятки дрібних груп та окремі військовослужбовці (часто поодинці, в цивільному одязі і без зброї), загалом не більше 10 тис. червоноармійців. Серед них був і генерал-майор А. Власов — командувач 37-ї армії — саме тієї армії, яка героїчно обороняла Київ [41; 45, с. 226–229].

З осені 1941 р. до весни 1943 р. запекла боротьба точилася за окремі міста і промислові райони України: приморські Одесу (63 дні) та Севастополь (243 дні), тричі — за промисловий Харків (жовтень 1941 р., травень 1942 р., лютий — березень 1943 р.), за Донбас. Унаслідок поразки у травні 1942 р. під Харковом [34; 61] і в Криму [55], вже у липні 1942 р. всю територію України було тимчасово окуповано противником.

За півроку на завершальному етапі Сталінградської битви з грудня 1942 р. почалося вигнання ворога з території України. За промислові центри і райони, великі і малі міста точилася завзята боротьба — багато міст, районів, населених пунктів, залізничних станцій неодноразово переходили з рук в руки, їх відвойовували двічі, тричі, а деякі — і чотири рази [35].

Від кінця літа 1943 р. аж до червня 1944 р. на південно-західному напрямі, передусім на території України, було зосереджено переважну частину сил діючої радянської армії. З осені 1943 р. тут діяли п'ять фронтів (чотири з них у жовтні 1943 р. отримали назви 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських), Чорноморський флот і три військові флотилії. Майже половину їх особового складу становили українці і представники інших народів, призвані з Української РСР, що було наслідком поповнення військ фронтів за рахунок майже «поголовної» мобілізації чоловіків на територіях, звільнених від окупантів. Багато мобілізованих «польовими військкоматами», а фактично командирами з'єднань і частин, непідготовлених і не забезпечених зброєю «призовників» (їх називали «чорносвітками» або «чорною піхотою») гинули у найперших боях. Водночас, наступу діючої армії, особливо в північних і частково у центральних районах України, сприяли дії партизанських з'єднань і загонів.

Вкрай важкою видалася грандіозна *битва за Дніпро* — сукупність стратегічних операцій, пов'язаних з боротьбою за річку Дніпро як потужний природний і стратегічний рубіж, оволодіння великими містами, важливими промисловими і сільськогосподарськими районами, насамперед на території Лівобережжя й Правобережжя України. Головним, кульмінаційним етапом битви стало

форсування р. Дніпро і подолання військами «Східного валу» — потужної ворожої оборони на т. зв. лінії «Вотан». За офіційним радянським поглядом, ця битва тривала від серпня до грудня 1943 р. Проте, фактично, боротьба за Дніпро, з невеликими перервами, тривала понад три роки — від кінця червня 1941 р. до липня 1944 р. і, на наш погляд, ця битва за розмахом, залученими силами і засобами, запеклістю, втратами сторін виявилася найбільшою серед інших битв (як сукупності стратегічних операцій) не лише німецько-радянської війни, а й усієї Другої світової війни [30, с. 113; 53; 54].

На особливу увагу заслуговує *Дніпровсько-Карпатська стратегічна операція*, яка фактично завершила битву за Дніпро на теренах України. Її провели на території Правобережної України і частково Молдавії у період від кінця грудня 1943 р. до середини квітня 1944 р. чотири Українських фронти, що налічували майже 2,5 млн. воїнів. Вона складалася з 10 фронтових операцій. З виходом радянських військ до Карпат найбільше стратегічне угруповання противника зазнало поразки, було значно ослаблено й розірвано на дві частини, одна з яких з великими втратами змогла відійти на територію Західної України, а іншу радянські війська застисли на півдні України та Молдавії. Дніпровсько-Карпатська операція стала однією з найбільших операцій Другої світової війни [15, с. 17;

70, с. 6, 272]. У результаті пов'язаної з нею *Кримської стратегічної наступальної операції*, проведеної з 8 квітня до 12 травня 1944 р., було звільнено від ворога Кримський півострів і остаточно зірвано наміри німецьких генералів про повернення військ вермахту до Дніпра.

Подальше вигнання окупантів з території України відбулося у літне-осінній кампанії 1944 р. внаслідок проведення *Львівсько-Сандомирської, Яссько-Кишинівської та Східно-Карпатської* стратегічних операцій. Уточнимо, що землі Закарпаття, які до війни належали Чехословаччині, а у березні 1939 р. були захоплені Угорщиною, до складу СРСР увійшли у липні 1945 р., тобто вже після завершення війни в Європі. У ході воєнних дій вони були очищені від ворожих військ унаслідок дій 2-го Українського фронту на дебреценському напрямі та 4-го Українського фронту — на ужгородському, які відбувалися за єдиним планом Ставки ВГК у рамках стратегічного наступу радянських військ на південно-західному напрямі (*Дебреценсько-Ужгородська операція*) [16, с. 135–136; 56, с. 125–130].

У 1941–1944 рр. під час боїв на теренах України і загалом на південному напрямі, який був вирішальним у системі фронтів, зосереджувалися ударні формування нацистської Німеччини — від 56 до 76% загальної кількості дивізій вермахту та армій їх союзників на Східноєвропейсько-

му ТВД [26, с. 113]. Так, наприкінці 1943 р. вони налічували 40% піхотних і 72% танкових сил. У 1943–1944 р. в Україні воювало близько половини усієї діючої Червоної армії (42% стрілецьких і 80% танкових та механізованих з'єднань) [12, с. 61; 22, с. 14; 26, с. 115].

В операціях і боях за Україну лише у 1943–1944 рр. у складі воюючих сторін брали участь понад 6 млн. солдатів і офіцерів, використовувалися 85 тис. гармат і мінометів, 11 тис. танків, самохідних артилерійських установок та штурмових гармат, 10,5 тис. літаків [26, с. 117]. На території України було розгромлено понад 60% сухопутних сил тогочасної німецької армії.

Людські втрати України. Україна належить до числа країн, найбільш постраждалих від воєнних дій, окупаційного режиму і нацистського терору. За роки Другої світової війни український народ зазнав величезних людських втрат. На сьогодні питання величини *жертв війни і демографічних втрат* України у Другій світовій війні залишається дискусійним і не остаточно вирішеним. Наявні оцінки *загальних людських втрат* України коливаються в діапазоні від 5 до 14 млн. осіб [44, с. 203]. Це сумарна кількість втрат двох великих категорій людей — *жертв серед цивільного населення і військових втрат* (загиблі, померлі від ран, пропали безвісті) у складі різних військових формувань.

Жертви серед цивільного населення (невійськові втрати). Відомий дослідник з української діаспори В. Косик визначає кількість жертв серед цивільного населення України у 5,5 млн. людей. При цьому, очевидно, він значно занижує кількість військових втрат українців, називаючи цифру «близько 2,5 млн.» [27, с. 456]. Можливо, таку похибку зумовлено тим, що загиблих військовополонених (померлих і вбитих у полоні) В. Косик зараховує до числа цивільних втрат. На нашу думку, такий підхід є не зовсім коректним.

На загарбаних Німеччиною та її союзниками територіях панував жорстокий *окупаційний режим*, який виявляв жорстокість не лише до його активних противників, а й до цілих національно-етнічних груп і населення окупованих країн загалом. Особливо великого розмаху в Україні набули такі жахливі прояви терору, визнані актами геноциду і злочинами проти людяності, як Голокост (в Україні було знищено, за різними оцінками, від 1 до 1,8 млн. євреїв, від 20 до 25 тис. ромів, тисячі психічно хворих тощо), фізичне винищення місцевого населення під час каральних акцій зі спаленням і руйнуванням сіл, селищ і містечок. В Україні окупантами внаслідок каральних акцій було повністю або частково знищено понад 670 населених пунктів [73]. Так, у містечку Корюківка в березні 1943 р. карателями було знищено і спалено живцем від 6700 до 7000

жителів. Ця трагедія стала найбільшим у світовому вимірі злочином нацистів серед подібних у роки війни [37; 59].

У багатьох містах і в окремих сільських місцевостях поширився голод. Упродовж 1941–1944 рр. гітлерівцями з території України на роботу до Німеччини здебільшого насильно було вивезено 2,4 млн. осіб [9], переважно юнацького та підліткового віку, частина з них померла чи з різних причин не повернулася на батьківщину.

Поки що відсутні об'єктивні дані, які б дали можливість коректно зіставити людські втрати України й інших колишніх республік СРСР. У російській книзі «Памяти павших» [46], виданій у 1995 р., наводяться такі показники втрат серед цивільного населення СРСР по республіках: РРФСР — 1 800 тис. осіб, УРСР — 3 256 тис., Білорусії — 1 547 тис. тощо [46, с. 83]. Проте, на думку українських дослідників, вони є неповними. За найбільш об'єктивними оцінками, Україна в роки Другої світової війни втратила загиблими і померлими внаслідок бойових дій, окупації, каральних акцій, репресій, голоду, епідемій і хвороб від 4 до 4,5 млн. осіб цивільного населення (українців, євреїв, росіян, поляків і представників багатьох інших національностей).

Військові втрати (безповоротні військові втрати загиблими). Загальну кількість людських військових

втрат України, на нашу думку, слід розглядати як суму загиблих (померлих) комбатантів, які воювали у складі військових формувань різних країн, а також партизанських сил і повстанських загонів. Найбільшими були втрати військовослужбовців, що воювали на боці СРСР у складі Червоної армії.

Розглядаючи цей аспект, неможливо залишити осторонь питання кількості військовослужбовців РСЧА, які загинули на території України у ході Другої світової війни. Нам не відомі праці істориків, де б воно було повно і ґрунтовно досліджено. Узагальнені відомості відсутні, а сумарну кількість таких втрат ще не встановлено. На нашу думку, ця історична проблема потребує уваги фахівців, насамперед вітчизняних, і повинна бути вирішена. Визнаємо, що у ній особливо складним є питання підрахунку втрат Червоної армії на території України у 1941–1942 рр. Водночас, історики, зокрема й вітчизняні, досліджували й висвітлювали питання щодо втрат РСЧА у 1943–1944 рр. [4; 42; 45; 62; 70; 74; 76]. Загальні втрати Червоної армії загиблими і пораненими під час вигнання з України німецьких окупантів у 1943–1944 рр., за їх підрахунками, склали від 3,6 до понад 4 млн. осіб, у т.ч. безповоротні — від 900 тис. до понад 1 млн. осіб [4; 45, с. 98–107; 70, с. 476, 479–482, 487]. На наш погляд, наведені кількісні показники ще не повною мірою відповідають дійсності, вони дещо

занижені і потребують суттєвих уточнень.

За нашими попередніми оцінками, втрати загиблими воюючих сторін у боротьбі на території України (фактично, у боротьбі за Україну) в 1941–1944 рр. склали 4–4,5 млн. осіб, з них кількість загиблих, померлих від рані пропалих безвісті червоноармійців — до 3,5 млн. осіб [42, с. 566]. Точну кількість призваних з УРСР серед них встановити немає можливості, проте можна припустити, що вона сягає половини від втрат Червоної армії, тобто близько 1,5–1,8 млн. українців зі складу РСЧА полягла в боях на рідній землі.

Також, враховуючи загальну кількість радянських військовополонених і перебіжчиків у війні приблизно у 6 млн. осіб [63, с. 44, 52–54] і те, що лише у 1941 р. на теренах України до німецького полону потрапило понад 1 млн. червоноармійців [38, с. 170], можемо припустити, що не менше третини із загальної кількості військовополонених (понад 2 млн. осіб) потрапили у німецький, румунський і угорський полон на території України.

Згадувана вище російська офіційна книга «Памяти павших» називає кількість і відсоток загиблих військовослужбовців РСЧА за національністю, а не за місцем проживання чи призову. Згідно з наведеними у цьому виданні даними, безповоротні втрати росіян склали 5 747,1 тис. осіб, а українців — 1 376,5 тис. осіб

[46, с. 90]. У нас немає підстав вважати наведені цифри об'єктивними і близькими до істини. Залишаються невідомими методи підрахунків, завдяки яким отримані такі результати. Щодо українців вони явно занижені. З поля зору тих, що проводив підрахунки, випало кілька важливих речей, зокрема, така категорія червоноармійців, яку назвали «чорносвітками». Велика кількість смертей, зокрема українців, мобілізованих т. зв. «польовими військоматами», у цих підрахунках не врахована. Українські дослідники, що розглядали цю проблему, оцінюють їх, щонайменше, у 200–300 тис. осіб [11; 52; 68]. І це не єдина прогалина у статистиці смертей на фронті.

За результатами пошуку та розрахунків сучасних вітчизняних дослідників, безповоротні військові втрати України становили не менше 3,5 — 4,1 млн. осіб. Останню цифру наводять провідні вітчизняні дослідники Другої світової війни [4, с. 561; 31, с. 666–667; 32, с. 14]. З'ясовано, що втрати призваних з України військовослужбовців Червоної армії вбитими на фронтах і померлими від ран під час війни та у перші повоєнні роки, становлять не менше 2,5–2,8 млн. осіб. За різними підрахунками, ще від понад 600 тис. до 1,2 млн. осіб загинули або померли від голоду та хвороб у полоні. Крім того, не менше 150–200 тис. українців загинуло у складі інших збройних формувань.

Отже, за найбільш повними і достовірними даними, населення України зазнало таких *летальних втрат (людських втрат загиблими)*:

цивільного населення — від 4 до 4,5 млн. осіб (вбиті, померлі від ран внаслідок бойових дій, загиблі на примусових роботах, вбиті та померлі у тюрмах і концтаборах, від голоду, зниклі безвісті);

комбатантів: військовослужбовців Червоної армії, вояків військових формувань інших країн і учасників Руху Опору — від 3,6 до 4,1 млн. осіб (вбиті, зниклі безвісті, померлі від ран і хвороб, у т.ч. померлі у полоні, в госпіталях у перші повоєнні роки). До названих військових втрат зараховано і 8–10 тис. українців зі складу польського війська, які загинули в боях проти нацистів під час німецько-польської війни 1939 р., 27–40 тис. наших співвітчизників, що полягли у радянсько-фінляндській війні 1939–1940 рр., 40–50 тис. загиблих вояків з України у військових формуваннях збройних сил Німеччини та її союзників, близько 50–60 тис. загиблих радянських партизанів і до 60–80 тис. членів ОУН і вояків УПА (до вересня 1945 р., тобто до кінця Другої світової війни). Проте, визнаємо, що кількісні показники всіх вище означених складових втрат не можуть вважатися точними і потребують додаткових ґрунтовних досліджень.

Поза межами нашого розгляду, з підстав, що видаються аргументо-

ваними, залишилися військові втрати серед етнічних українців — громадян інших країн, що воювали у складі збройних сил США, Великої Британії, Канади, Австралії тощо, адже ці втрати є складовими військових втрат не України, а тих країн, громадянами яких були і в арміях яких служили етнічні українці.

Загалом у період Другої світової війни людські втрати України, за найбільш обґрунтованими оцінками, склали від 8 до 8,5 млн. осіб, що становило приблизно 20–22% від її населення, і близько третини (до 30%) від загальних людських втрат СРСР у війні. Отже, під час війни загинув кожен четвертий-п'ятий українець [77, с. 9]: кожний четвертий — від чисельності населення УРСР на вересень 1939 р. (понад 31 млн. осіб), і кожний п'ятий — від чисельності населення після приєднання до України земель Західної України, Північної Буковини та Бессарабії на червень 1941 р. (близько 42 млн. осіб).

У порівнянні з втратами інших країн і народів у Другій світовій війні це один з найвищих як абсолютних, так і відносних показників. За абсолютними показниками втрат Україна стала третьою після Росії та Китаю, втрати яких перевищили 10 млн. людей. Людські втрати (жертви) українського народу виявилися сумірними з втратами переможеної Німеччини й, можливо, навіть дещо їх переважають (кількість загиблих Німеччини у Другій світовій війні, за

різними оцінками, становить від 6 до 9 млн. осіб).

За відносними показниками національних людських втрат, тобто за відсотком кількості втрат до повоєнної чисельності населення, українці (як у державному, так і в етнічному вимірі) поступаються лише євреям, маючи схожі показники з поляками і білорусами. Із повоєнних 16,7 млн. євреїв (з них 9,5 млн. осіб проживали у Європі) в роки війни загинуло, за різними оцінками, від 5 до 6 млн. людей [20], тобто від 30 до 36%. Людські втрати Білоруської РСР становили близько 25–30% від повоєнного населення — загинуло і померло від 2,5 до 3 млн. людей (з них понад 700 тис. євреїв) з 9,2 млн. населення на 1941 р., проте безпосередньо серед етнічних білорусів загинув кожний шостий-сьомий (понад 1 млн. осіб від 6,5 млн., наявних до війни, тобто дещо більше за 15%) [62].

Щодо загальних демографічних втрат (за своїм змістом вони ширше за *летальні людські втрати*) українського народу внаслідок війни слід навести відомий факт: на початок 1945 р. в Україні залишилося лише 27,4 млн. людей із 41,7 млн., що проживали у січні 1941 р. в УРСР [4, с. 561; 42, с. 566]. Виходячи з цього деякі дослідники роблять висновок, що демографічні втрати України за період від 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. становили 13 млн. 584 тис. людей. І саме такими є демографічні втрати України у Другій світовій вій-

ні. Однак подібний висновок нам видається не зовсім науково коректним з кількох підстав.

По-перше, період від 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. значно вужчий за період Другої світової війни. По-друге, на той час (на 1 січня 1945 р.) далеко не всі українці повернулися додому з евакуації, поранені військовослужбовці — зі шпиталів тощо. Ще понад 3–4 млн. вихідців з України на той час перебували у лавах Червоної армії, більшість з них воювали на фронтах. У німецькому полоні перебували не менше мільйона військовополонених з України, а силоміць чи добровільно вивезені до Рейху понад 2 млн. українських трудових мігрантів ще вимушені були працювати на німецьких заводах, фабриках, у сільських господарів.

І головне — слід мати на увазі те, що під *загальними демографічними втратами* розуміють суму всіх перерваних внаслідок війни життів, без урахування природної смертності [19, с. 61–63]. До них зараховують, крім показника надмірної смертності — різниці між реальною смертністю та рівнем смертності, якою б вона була за умов мирного часу (кількість убитих, померлих від поранень, хвороб і голоду, що стали наслідком воєнних дій), втрати унаслідок міграційних процесів (евакуйовані, депортовані, емігранти), а ще й втрати у природному прирості населення від зниження народжувано-

сті, передусім кількість ненароджених — тих, які могли народитися за умов мирного часу. В умовах війни рівень народжуваності в Україні різко знизився — у 2–4 рази (у 1942 р. він впав найбільше — до 300 тис. народжених, тобто у понад 4 рази порівняно із 1939 р., коли народилися 1 296 тис. дітей). За 1941–1945 рр. в Україні загалом народилися лише 2 750 тис. хлопчиків і дівчаток [67], хоча за довоєнною динамікою у цей період мало б народитися від 6 до 7 млн. немовлят. Отже, під час війни тільки *ненародженими* Україна втратила від 3,5 до понад 4 млн. людей.

Вже згадуваний відомий історик В. Косик оцінює загальні демографічні втрати України приблизною кількістю 14,5 млн. (убиті, померлі від хвороб і голоду, евакуйовані, депортовані, мобілізовані, емігранти, втрати у природному прирості) [27, с. 455]. За оцінками сучасних вітчизняних фахівців загальний показник демографічних втрат українців у період Другої світової війни знаходиться у межах 13–17 млн. людей [32; 44; 51; 77].

Війна для України мала вкрай жахливі наслідки — мільйони вбитих і померлих, скалічених і поранених, мільйони жінок стали удовами, а мільйони дітей — повними сиротами чи напівсиротами. Демографічна ситуація набула загрозливих обрисів для майбутнього української нації: катастрофічний статевий дисбаланс населення, загибель гігантської

кількості чоловіків репродуктивного віку призвели до різкого падіння народжуваності. Жахливим соціальним наслідком війни стало колосальне сирітство, інвалідність і деформована психіка мільйонів людей.

Друга світова війна повністю змінила етнічне обличчя українського суспільства. Із майже 3 млн. євреїв, що проживали в Україні до Другої світової війни, після війни залишилося 800 тис. осіб. Внаслідок депортацій з України «зникли» такі впливові раніше національні меншини як німці (їх примусово вивезли на схід СРСР у 1941, 1944–1945 рр.), кримські татари, що впродовж віків були важливим фактором історії причорноморського регіону — у травні 1944 р. майже 200 тис. кримських татар були депортовані з Криму в Середню Азію. Репресій та депортацій зазнали поляки, болгари, греки та деякі інші народи, які проживали в Україні.

Масові репресії та депортації були проведені щодо українців Західної України. Вони мали місце ще у 1939–1941 рр., коли було здійснено масові вивезення українців та поляків у віддалені райони СРСР. Усього від жовтня 1939 р. до липня 1941 р. із Західної України було переселено близько 1 млн. осіб [48, с. 50]. Із поверненням радянської влади у 1944 р. на західноукраїнських землях розгорнулася жорстока боротьба між бойовими загонами ОУН-УПА та радянськими військами НКВС, і розпочалася друга

хвиля репресій. Від неї потерпали не лише її учасники, а переважно місцеве населення. Тільки з літа 1944 р. до кінця 1946 р. ОУН-УПА втратила понад 56 тис. вбитими, майже 110 тис. здалися у полон. Водночас, загонами ОУН-УПА здійснено 14,5 тис. диверсійних та терористичних актів, внаслідок яких загинули понад 20 тис. представників партійно-радянського апарату, військових, співробітників НКВС та 30 тис. місцевих жителів (переважно відступників і нових прибульців, радянських активістів). Загалом, у період 1944–1952 рр. у західних областях України було репресовано до 500 тис. українців, 153 тис. вбито. За підтримку дій ОУН-УПА, належність до родин повстанців у цей період із західних областей України було виселено і примусово вивезено до Сибіру та Казахстану 65 906 українських родин загальною кількістю 203 662 особи [48, с. 56].

Встановлення нового польсько-українського кордону супроводжувалося переміщенням (переселенням) великої кількості населення. У 1944–1946 рр. із Галичини, Волині, Рівненщини до Польщі переселилося майже 1 млн. поляків, євреїв та українців, які визнали себе поляками. Із Польщі до України було переміщено понад 480 тис. етнічних українців, більшість проти своєї волі. Внаслідок жорстокої політики окупаційного режиму, кривавого міжетнічного українсько-польського конфлікту в роки війни, добровільного та примусового

переселення в Україні у 1950 р. залишилося менше 400 тис. поляків з довоєнних 2,5 млн.

У 1947 р. під час проведення силами Війська Польського т. зв. операції «Вісла», спрямованої на підриив соціальної, мобілізаційної та господарської бази УПА і ОУН (б), зі своїх споконвічних земель — Лемківщини, Посяння, Підляшшя та Холмщини — на захід і північ Польщі (на території, що до 1945 р. належали Німеччині) було примусово переміщено майже 150 тис. українців [3; 10].

Внаслідок війни змінився етнічний баланс мешканців міст. У містах Сходу та Півдня України посилювався й укріплювався російський елемент, натомість, у містах і містечках Центральної України після винищення нацистами євреїв українці стали єдиним домінуючим етносом, а в Західній Україні українці та частково росіяни замінили у містах репатрійованих поляків, румунів, чехів, угорців та знищених євреїв.

Руйнування і матеріальні збитки. Війна спричинила в Україні колосальні руйнування. Так, за підсумковим звітом (1945 р.) Української республіканської надзвичайної комісії з розслідування збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками організаціям та населенню УРСР, на окупованій території України окупанти зруйнували й спалили 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл [23] (із загальної

кількості зруйнованих в СРСР 1710 міст і понад 70 тис. сільських поселень). Проте, у звіті вказано загальну кількість усіх населених пунктів УРСР, а вони, вочевидь, постраждали неоднаково: одні були майже повністю зруйновані, інші зазнали менших руйнувань, а деякі зовсім їх не зазнали. З цього ж звіту відомо, що внаслідок бойових дій і спричинених ними руйнувань без даху над головою залишилися близько 10 млн. мешканців України (із загальної кількості по СРСР у майже 25 млн. людей) [23].

Значна частина руйнувань в Україні була спричинена власне не бойовими діями, а відомою з давніх часів стратегією відступаючих, яка отримала назву «тактики випаленої землі»: спланованими акціями спецпідрозділів, диверсійними діями диверсійно-розвідувальних груп НКВС і партизанів. Знищенню підлягали важливі промислові та енергетичні об'єкти, транспорт, залізничні та автомобільні мости, промислова продукція, майно, паливні і продовольчі запаси, які не вдалося евакуювати чи вивезти відступаючим військам. Найбільш відомими прикладами таких дій є підриив радянськими саперами Дніпровської ГЕС у серпні 1941 р., внаслідок чого потужний потік Дніпра забрав життя, щонайменше, від 10 до 30 тис. червоноармійців і цивільного населення [40], руйнування восени 1941 р. будівель у центрі Києві, Успенського собору Києво-Печерської Лаври тощо.

У роки війни, згідно радянських джерел, повністю або частково було знищено понад 16 тис. промислових підприємств [81]. Матеріальні втрати, яких зазнало господарство і населення України, сягнули понад третину національного багатства республіки. Підраховані безпосередні матеріальні збитки УРСР становили 285 млрд. крб. (у цінах 1941 р.), що складало майже 42% усього збитку, заподіяного СРСР війною. Загалом, за роки війни Україна втратила майже половину свого економічного потенціалу (48%). Неушкодженими залишилось лише 19% довоєнних промислових підприємств [29; 81].

Внесок України у Перемогу. За роки війни з України до Червоної армії було мобілізовано від 7 до 8 млн. осіб (з близько 32 млн. загальної кількості мобілізованих по СРСР), тобто майже кожний четвертий червоноармієць був призваний з України. Оперативне поповнення лав діючої армії в перші місяці війни проводилося переважно за рахунок населення України. У результаті мобілізаційних заходів, а також надходження бійців і командирів з винищувальних батальйонів і загонів народного ополчення, з УРСР до армії і флоту в цей період було мобілізовано близько 3 млн. 185 тис. осіб. Друга хвиля мобілізації виявилася ще масштабнішою. Як зазначають вітчизняні дослідники, впродовж 1943–1945 рр. червоноармійцями стали близько 4,5 млн. мешканців УРСР [4; 11; 12;

68]. Проте, з них кілька сотень тисяч чоловіків, які з різних причин опинилися й перебували на окупованій території, були мобілізовані до війська повторно.

Українська земля зростила багато відважних воїнів, самовідданих борців, талановитих полководців і керівників. Це стосується і тих, хто воював у складі збройних сил воюючих сторін, і тих, хто діяв у лавах українських повстанських загонів або у різних гілках Руху Опору.

На різних щаблях командного і керівного складу Червоної армії (від командирів відділень, танків, артилерійських розрахунків до командуючих фронтів і флотів та представників Ставки ВГК, від сержантів і до маршалів) наші співвітчизники становили вагомую частку, у межах 15–25%, а в окремих об'єднаннях і з'єднаннях значно більшу. Серед видатних полководців, військових начальників і командирів вищих ланок періоду Другої світової війни були десятки й сотні українців. Так, фронтами командували 7 українців — маршали Р. Малиновський і С. Тимошенко, генерали армії Й. Апанасенко, А. Єрмоменко, І. Черняхівський, генерал-полковники М. Кирпонос, Я. Черевиченко, троє з них загинули (М. Кирпонос загинув у вересні 1941 р. разом з командуванням фронту при спробі виходу з оточення, Й. Апанасенко був смертельно поранений під Белгородом під час Курської битви у серпні 1943 р.,

І. Черняхівський загинув у лютому 1945 р. у Східній Пруссії). Вихідцями з України було понад 200 генералів РСЧА учасників війни [79].

За виявлені мужність, відвагу та заслуги у боротьбі з ворогом близько 2,5 млн. українців нагороджено орденами і медалями, за виняткову мужність 2072 українця були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, 32 стали двічі Героями [4; 42]. Тричі Героєм Радянського Союзу став легендарний льотчик-винищувач І. Кожедуб, найкращий з асів не лише авіації РСЧА, а й з усіх льотчиків країн-союзниць об'єднаних націй у Другій світовій війні, на рахунку якого 64 знищених літаків противника. Серед чотирьох повних кавалерів ордена Слави, удостоєних звання Героя Радянського Союзу, двоє українців: льотчик-штурмовик І. Драченко та старшина стрілецької роти П. Дубинда. 30 квітня 1945 р. під керівництвом українця із Сумщини лейтенанта О. Береста (удостоений звання Героя України у 2005 р.) було встановлено Прапор Перемоги на даху німецького Рейхстагу, проте його ім'я було викреслене з радянської історії. Акт про беззастережну капітуляцію Японії, що знаменував закінчення Другої світової війни, на лінкорі «Міссурі» 2 вересня 1945 р. від радянської сторони підписав українець з Уманщини генерал-лейтенант К. Дерев'янка (удостоений звання Героя України у 2007 р.). Найуспішнішою жінкою-снайпером в іс-

торії визнано українку, лейтенанта Л. Павличенко, яка особисто знищила щонайменше 309 офіцерів і солдатів противника.

Чимало мешканців України брали участь у *Русі Опору*: у партизанських загонах, підпільних організаціях або самостійно здійснювали акції саботажу та диверсії. *Партизансько-підпільний рух* відіграв важливу роль у вигнанні ворога з України. За радянських часів, а особливо у 1970-і рр., його масштаби і значення значно завищили, передусім величину втрат, завданих партизанами ворогові, та загальну кількість партизанів, які діяли в Україні (501 тис. чол.). За сучасними оцінками, у вересні 1944 р. на окупованій території України діяли 227 партизанських загонів, чисельністю 70 370 бійців, а всього упродовж 1941–1945 рр. цією формою боротьби було охоплено близько 180 тис. осіб [25, с. 13; 105, с. 111, 245]. Більшість особового складу партизанських загонів, що діяли на українських землях, склали мешканці України. Організаторами радянського партизанського руху та командирами найбільш відомих партизанських з'єднань і загонів були українці Т. Строкач, С. Ковпак, О. Федоров, П. Вершигора, С. Руднев, М. Попудренко, В. Бегма, Я. Мельник та ін. Переважна більшість з них були офіцерами НКВС СРСР.

Окреме й особливе місце в історії Другої світової війни належить українському національно-визволь-

ному руху, який охопив Галичину, Волинь, Полісся, значну частину Правобережжя та окремі райони Лівобережжя і мав головною метою створення самостійної, незалежної Української держави. Значна роль належала ОУН (б), Українській повстанській армії (УПА), створеній наприкінці 1942 — на початку 1943 рр., яка вела боротьбу на кілька фронтів — проти німецьких окупаційних військ, польських сил опору, радянських партизанів і наступаючих частин Червоної армії, а часом і проти інших самостійницьких формувань. Щодо чисельності збройних формувань українського визвольного руху історики досі не мають однозначної оцінки. У звіті відділу Абверу «Схід» під назвою «Український національний рух Опору УПА» від 1 листопада 1944 р. та «ОУН–УПА» від 3 листопада 1944 р. чисельність загонів УПА оцінюється від 80 до 100 тис. бійців. За даними 1946 р. наркома НКВС СРСР, загальна кількість учасників ОУН–УПА у 1944–1946 рр. (тобто, з урахуванням понад року післявоєнного часу) становила більше 288 тис. осіб. Сучасні дослідники вважають, що у часи Другої світової війни загалом через УПА пройшло приблизно 100 тис. осіб [78, с. 78].

Український національно-визвольний рух спирався на широкі верстви населення і був спрямований проти польських збройних формувань Армії Крайової, німецького та радянського окупаційних режимів. Серед

активних діячів українського національно-визвольного руху у роки Другої світової війни вагому роль у боротьбі за незалежну Україну відіграли Т. Бульба-Боровець, діячі ОУН та провідники і командири УПА Р. Шухевич, К. Осьмак, Д. Грицай, І. Климов, В. Кук, О. Гасин, В. Сидор, В. Івахів, Д. Клячківський, О. Грабець, Й. Позичанюк, Р. Волошин, К. Зарицька, О. Польовий та багато інших.

Слід відзначити також значний внесок у перемогу над нацистською Німеччиною та Японію українців за походженням, які воювали в лавах армій-союзниць з числа країн Об'єднаних Націй (Антигітлерівської коаліції). На фронтах від Атлантики до Тихого океану, від Норвегії до Єгипту українці боролися у складі збройних сил США (80 тис.), Канади та Британської Імперії (45 тис.), Франції (6 тис.) та деяких інших держав [75, с. 7; 79]. Переважно то були представники української діаспори. Так, лише серед військових США, які брали участь в операції «Оверлорд» (висадка союзних військ у Нормандії), налічувалося 40 тис. американців українського походження. З 1940 р. 5 тис. українців воювало у французькому Іноземному легіоні. У 1944 р. французький Рух Опору сформував три окремі українські підрозділи. Героєм Франції і Героєм Радянського Союзу став активний учасник французького Руху Опору вінничанин лейтенант В. Порик. Тисячі етнічних

українців — колишніх польських громадян, яких після 1939 р. депортували у східні області СРСР, увійшли до складу 2-го Польського корпусу під командуванням генерала В. Андерса. У 1942 р. корпус залишив територію СРСР і в складі британського експедиційного війська брав участь у боях в Італії. Влітку 1943 р. в СРСР сформували 1-шу окрему Чехословацьку бригаду, з 15 тис. особового складу якої 11 тис. були закарпатськими українцями.

Вагомим був *економічний внесок* України та українців у Перемогу над ворогом. На основі аналізу комплексу джерел вітчизняні дослідники роблять висновок, що евакуйовані в тил виробничі потужності УРСР були одним з вирішальних чинників створення в СРСР у роки війни могутнього воєнно-промислового комплексу [29; 81]. Більше половини всіх потужностей, введених у дію в східних районах Росії, становило найсучасніше на той час обладнання і кваліфіковані інженерно-технічні й робітничі кадри, евакуйовані з України. До кінця 1941 р. з УРСР було вивезено близько 2 млн. робітників, спеціалістів, працівників сільського господарства, понад 550 великих підприємств. Упродовж 1941–1945 рр. на Уралі, в Сибіру, інших тилowych районах країни було збудовано 3,5 тис. великих промислових підприємств військового виробництва.

Виробничі потужності України мали вирішальний вплив не лише

на розширення індустріального виробництва в тилowych районах РРФСР, Казахстані та республіках Середньої Азії, а й стали основою для створення нових важливих промислових галузей і районів, радикально прискорили формування і підготовку національних кадрів. Належна кваліфікація і значний досвід роботи українських інженерів, робітників, господарських керівників забезпечили пошук і створення нових джерел постачання промисловості сировини, палива й електроенергії, перебудову системи міжгалузевих і міжрегіональних зв'язків. Якщо Урал, Сибір і Поволжя, що займали майже половину території і де проживало 23% населення СРСР, виробляли до війни менше 1/6 усієї промислової продукції, то за 1941–1945 рр. її обсяги зросли на Уралі в 3,6 разів, у Сибіру — в 2,8, у Поволжі — в 3,4 рази. У першій половині 1945 р. у східних районах виробляли продукції на потреби армії у 5,6 разів більше, ніж за відповідний період 1941 р. [81].

Не можемо пройти осторонь ще одного важливого аспекту — міжнародного визнання внеску українців у перемогу над нацизмом. Безумовно, одним з найяскравіших виявів такого визнання стало включення України до складу держав-засновників ООН.

Оцінюючи вагу української складової у загальнолюдському вимірі Другої світової війни вважаємо за доцільне навести важливу думку ві-

домого вітчизняного історика Я. Грицака: «Якщо підсумувати дослідження останніх років, у яких мова йде не так про Україну, а про глобальний контекст, то відповідь буде проста, хоча й не зовсім очевидна: український вимір у другій світовій війні був набагато важливішим, аніж ми собі уявляємо» [14].

Слід також наголосити на тому, що участь українського народу в Другій світовій війні стала для нього не так подвигом, як трагедією. Зазнавши величезних жертв, матеріальних втрат, руйнувань та опинившись за результатами цієї глобальної війни серед народів-переможців, він знову не зміг відновити національну державність. Доля українського народу вирішувалась могутніми сусідами, що діяли у власних інтересах. Позитивним наслідком війни можна вважати об'єднання більшості українських земель в межах єдиного, хоча й несамостійного, державного утворення — УРСР.

Внесок України та її мешканців незалежно від національності у спільну перемогу над нацизмом був колосальним, а тому всі спроби нівелювати вагомість цього внеску [66] є безпідставними, марними і безперспективними. В цілому, український народ своєю участю у боротьбі з окупантами на фронтах і на зайнятій ворогом території, а також своєю звитязною працею в тилу разом з іншими народами світу зробив великий внесок у перемогу над нацизмом.

Водночас, український вимір Другої світової війни не обмежується лише наведеними показниками і констатаціями. Слід мати на увазі те, що зміст поняття «український вимір» значно ширший за зміст поняття «український чинник» і, на відміну від останнього, є водночас величезною невимірною (її неможливо виміряти, як не можна виміряти почуття — біль, страждання, радість, як не можна виміряти пам'ять) і величиною перемінною. Адже передусім його визначає бачення, сприйняття й усвідомлення Другої світової війни державою та українським суспільством на тому чи іншому історичному етапі через призму реалій і накопиченого історичного досвіду.

Дуже показовим у цьому відношенні є ставлення людей, українського суспільства загалом до подій минулої війни, передусім до 9 травня — Дня Перемоги, особливо ті тенденції, які відбуваються після Революції Гідності, початку і в ході російської агресії та гібридної війни. Один з авторів цієї статті досліджував означене питання на основі аналізу результатів соціологічних досліджень, проведених авторитетними соціологічними установами на початку XXI ст., станом на початок 2010-х рр., тобто до вище названих подій [57; 58; 60].

Як і раніше, актуальним залишається той факт, що Друга світова війна є подією, до якої досі звертається наша активна історична пам'ять.

І саме події та травматичний досвід, пов'язані з Другою світовою війною і періодом окупації, поряд з тими, що пов'язані з Голодомором 1932–1933 рр., становлять найболючіший сегмент національної пам'яті українського народу. Тепер слід додати, що до цих двох ключових подій у наш час додалися ще дві найсвіжіші взаємопов'язані події — Революція Гідності та російська військова агресія проти України і війна на Сході нашої країни.

У 2013 р. наголошувалося: *«Безперечно, наявний гострий конфлікт історичних пам'ятей у нашому сучасному соціумі — вкрай небезпечно іде структурне явище не лише з погляду підтримання громадянської злагоди та стабільності розвитку, а й загалом для існування держави. Він виступає одним із серйозних викликів, чинник і в розколу, породжує небезпеку для державного суверенітету та територіальної цілісності. Фактично, як показує сегмент пам'яті саме про цей історичний період, національної пам'яті (в її розумінні як історичної пам'яті не лише титульного етносу, а загалом соціуму країни) в Україні не існує. Досить суттєвими виявилися регіональні й ідеологічні відмінності, що стали чинниками існування різних, підчас протилежних і суперечливих концептуальних поглядів і моделей історичної пам'яті. З цього випливає незаперечний висновок: формування української нації як єдиної спільноти*

Української держави, як політичної нації не завершено — процес творення української нації триває, причому відбувається це не зовсім природно, дуже важко і хворобливо» [60].

На цей час ми можемо стверджувати, що у період після 2013 р. в українському суспільстві відбулися суттєві (проте ще не кардинальні!) зрушення у ставленні до України, у сприйнятті багатьох свят і знакових подій, відбулося певне їх переосмислення, зокрема й Дня Перемоги. Проте, незважаючи на це, в цілому єдності в суспільстві у ставленні до подій війни і проблем, з них пов'язаних, немає. Отже, українське суспільство залишається розколотим, проте меншою мірою, ніж це було до 2014 р., про що свідчать результати соціологічних опитувань, проведені у квітні 2020 р.

Ось ключові результати цього дослідження [21]:

- 39% українців підтримують відзначення в Україні обох дат: Дня пам'яті та примирення — 8 травня та Дня Перемоги — 9 травня. На думку 32% громадян, відзначати варто лише День Перемоги 9 травня, 14% вважають, що варто відзначати лише День пам'яті та примирення 8 травня, а ще для 9% це питання байдуже. Такий баланс думок переважає у всіх регіонах. Дещо більше підтримують святкування лише 9 травня люди, старші за 60 років.

- Близько 52% громадян дотримуються радянської інтерпретації,

що День Перемоги — це передусім відзначення перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. 32 % розуміють цю дату як день відзначення перемоги антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні та внеску у неї українського народу. Для 6 % цей день є просто додатковим вихідним. Серед молоді дещо більше байдужих, а серед людей, старших за 70 років, істотно більше виражена підтримка радянської інтерпретації. До того ж, ця інтерпретація більш поширена на Сході та Півдні, але різниця порівняно з Заходом та Центром у межах 10–15 %.

- *Із твердженням, що СРСР разом із Німеччиною відповідальний за початок Другої світової війни, погоджуються 56 % українців, не погоджуються із цим 24 % і ще 20 % не визначилися. Щодо цього твердження немає кардинальних відмінностей між усіма віковими групами до 70 років, лише серед найстаршої категорії дещо менше погоджуються із ним, але тут більше невизначених. Регіональні відмінності становлять щонайбільше 19 % (на Заході з цим твердженням погоджуються 63 %, а на Сході — 44 %).*

- *Визнання воїнів Української повстанської армії (УПА) борцями за незалежність України підтримують 44 % українців, ще 22 % — проти цього рішення; для 16 % це байдуже і ще 17 % громадян не визначилися із відповіддю. Очікувано більш схвально до цього рішення ставляться на Захо-*

ді та в Центрі. Визнання воїнів УПА борцями за незалежність у Східному та Південному регіонах підтримують та не підтримують приблизно однакові частки — по 30 % громадян.

- *Близько третини українців підтримують рішення про заборону георгіївської стрічки, але ще близько третини не підтримують. Для 25 % це байдуже. Прихильників цього рішення найбільше на Заході (44 % підтримують, 23,2 % не підтримують), у Центральному регіоні думки поділилися навпіл (по 30–31 %), найменше прихильників — на Півдні та Сході (близько 20 % підтримують таке рішення, 40 % не підтримують).*

- *Інтерпретації історії корелюють із політичною поведінкою людей сьогодні. Наприклад, серед тих хто поділяє сучасну інтерпретацію Дня Перемоги, значно більше прихильників європейської інтеграції України (58 % проти 39 % серед прихильників радянської інтерпретації).*

Взагалі в українському суспільстві, у більшості вікових груп і територіальних сегментів, відбувається суттєве переосмислення історичних подій минулого, зокрема і подій Другої світової війни. Молоде покоління українців переважно не байдуже до історії своєї країни і не сприймає радянське та сучасне російське трактування історії, а засвоює український погляд на наше минуле. Проте регіональний чинник продовжує бути досить вагомим. Погляди на історію у населення Сходу і Півдня (пев-

ною мірою ще радянський) і Заходу та Центру (переважно український і проєвропейський) часто не збігаються, багато в чому різняться, але існує певна тенденція їх зближення, причому у бік українського та європейського. І тому ми дуже обережно можемо стверджувати, що процес формування української політичної нації стає фактом нашого життя. Можливо, шлях у цьому напрямку ще довгий, але існують підстави для висновку, що ми рухаємося вперед, наближаючись до «світла у кінці тунелю».

Проблема українського виміру Другої світової війни — це також і питання оцінки величі людського духу, і сприйняття історичної правди, дійсних і не завжди приємних фактів, осмислення причин ганебних явищ, спалахів масового насильства і девіантної поведінки. Ширше — це питання соціальних рефлексій і, навіть, питання національного сумління, що вимагає об'єктивного і чесно-го ставлення до минулого, визнання і засудження допущених помилок, злочинних чи аморальних дій і відповідальності за них конкретних осіб, певних політичних сил і військових формувань, соціальних груп і спільнот. Це водночас питання, наближені до біблейських — покаєння і прощення, спокути за скоєне жакливе і гордості за звершене звитяжне.

Вони — бачення, сприйняття й усвідомлення — не є сталими і незмінними. Безумовно, український

вимір Другої світової війни на сучасному історичному етапі відмінний від того, яким він був за часів СРСР і, навіть від того, яким він був до відомих подій 2014 р. Так само ми можемо з упевненістю стверджувати, що він буде трансформуватися і в майбутньому. Осягнення цього грандіозного історичного явища з роками ставатиме глибшим і більш всеохоплюючим у міру осмислення й розуміння вже відомих і відкритих дослідниками нових фактів, складного сплетіння простих, зрозумілих і таємних сторінок історії, намірів політиків, дій учасників, мотивів звичайних людей, рушійних сил, результатів і наслідків.

Врешті-решт, результатом усвідомлення українського виміру Другої світової війни має стати розуміння усього її трагізму для українського народу, безглуздої жорстокості і тієї страшної ціни, яку поряд з іншими змушені були заплатити українці. Ціни, яка вимірюється, насамперед, життями, покладеними «на вівтар» не лише задля досягнення спільної перемоги над жорстоким ворогом шляхом масової жертвовності конкретних людей і українського народу в цілому, не лише виняткової мужності у боротьбі за незалежну Україну, а й повсякденної боротьби за елементарне виживання в умовах жорсткого насильства і сутички двох тиранів, які доцільніше означати «кривавим молохом» або «жнивими скорботи». Погодимось із слушною думкою, що

у тому страшному смертельному поєдинку всі без винятку його учасники вдавалися до дій, що кваліфікуються як військові злочини. І жоден учасник не може претендувати на роль носія абсолютного добра. Тому Друга світова має стати для всіх уроком того, якою не повинна бути війна. Згадаємо вислів іспанського філософа Хосе Ортеги-і-Гассета: *«Історія нас не вчить, що ми маємо робити, проте вона показує, чого робити не слід»*. У цих словах, як справедливо відмічають окремі дослідники, — головний підсумок Другої світової [7].

Суспільство має засвоїти, що подібну жахливу трагедію як для України, так і для людства в цілому, слід

відвернути й унеможливити в майбутньому. *«Ніколи знову»* — це не лише гасло. Це заклик до осмислення і до конкретних дій, щоб не допустити нової страшної соціальної катастрофи, подібної до Другої світової війни. Якими зусиллями, стратегіями, методами і діями — це питання політики держави і міжнародної політики. Одне відомо точно — на жаль, до цього часу залишається актуальною давня істина: *хочеш миру — готуйся до війни*, що означає: зміцнюй обороноздатність держави і збройні сили, підвищуй готовність військ, бойову майстерність і морально-психологічний стан воїнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. 10 міфів про початок Другої світової. Війна для України почалася 22 червня 1941 року / НВ. Україна. 22.06.2018 [Електрон. ресурс]. — URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/10-mifiv-pro-pochatok-druhoji-svitovoji-vijna-dlja-ukrajini-pochalasja-22-cheravnja-1941-roku-2477827.html>.
2. Kirchubel R. Operation Barbarossa 1941 (1): Army Group South. Osprey Publishing, 2003. 96 p.
3. Акція «Вісла». 1944 рік (28 квітня — 29 липня). — URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/viyskovym/akciya-visla-1944-rik-28-kvitnya-29-lypnya>
4. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. — К.: Пошук.-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 2000. — 944 с.
5. Бешанов В. Красный блицкриг. — М.: Изд. Быстров, 2006. — 424 с.
6. Бої в районі Шацька. — URL: https://yarovenkosp.ucoz.ru/publ/volin_na_pochatku_2_ji_svitovoji_vijni/nevidomij_quot_zolotij_quot_veresen_volin_1939/8_boji_v_rajoni_shacka/15-1-0-167
7. В'ятрович В. Українська Друга світова (в кольорі) / В. В'ятрович // Дзеркало тижня. — 2009. — Вип. № 32. — 28 серпня — 4 вересня. — URL: https://dt.ua/POLITICS/ukrayinska_druga_svitova_v_kolori.html (дата зверн.: 23.04.2020).

8. Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. — Т. 2. — М.: Воениздат, 2015. — 862 с.
9. Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Материали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 27 вересня 2012 р. — К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. — 230 с.
10. Гаврилюк Ю. Акція «Вісла» — останній акт українсько-польської трагедії. — URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/19/25892/>
11. Гриневич В. Радянські військові мобілізації в Україні // Історія українського війська (1917–1995) / В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін.; упоряд. Я. Дашкевич. — Л.: Світ, 1996. — С. 370–395.
12. Гриневич В. Українці у складі Червоної армії. Кількісні аспекти питання // Україна у Другій світовій війні. Уроки історії та сучасність. Матеріали міжнарод. наук. конференції (27–28 жовтня 1994 р.) / відп. ред. М. В. Коваль; НАН України, Ін-т історії України. — К.: ПУ НАНУ, 1995. — 283 с.
13. Гриневич В. А. Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти / В. А. Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2003. — № 10. — С. 340–372.
14. Грицак Я. Україна у Другій світовій війні: стара історія на новий лад. — URL : https://lb.ua/culture/2020/05/08/457076_ukraina_drugiy_svitoviy_viyuni.html
15. Грицюк В. М. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України) / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко // Український історич. журнал. — 2014. — № 5. — С. 4–20.
16. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / В. М. Грицюк // Україна у Другій світовій війні: Погляд з XXI ст. Історичні нариси. У 2-х кн. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — Кн. 1. — К.: Наукова думка, 2010. — С. 208–302.
17. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В. М. Грицюк / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2010. — 150 с.
18. Гудериан Г. Воспоминания немецкого генерала. Танковые войска Германии во Второй мировой войне 1939–1945 / Г. Гудериан. Пер. с нем. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. — 574 с.
19. Демографический энциклопедический словарь / Редкол.: Д. И. Валентей (гл. ред.) и др. — М.: Советская энциклопедия, 1985. — 608 с.
20. Демография. Численность и географическое размещение мирового еврейства: — URL: <https://eleven.co.il/jewish-history/overview/15494/>
21. День Перемоги і його місце в історичній пам'яті українців // Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва (05.05.2020). — URL: <https://dif.org.ua/article/den-peremogi-i-yogo-mistse-v-istorichniy-pamyati-ukraintsiv>

22. Друга світова війна в історичній пам'яті України: за матеріалами Українського інституту національної пам'яті / УІНП; упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець; редкол.: І. Юхновський (відп. ред.) та ін. — К.; Ніжин: Лисенко М. М., 2010. — 247 с.
23. Дубик М. Г. Надзвичайна державна комісія по встановленню та розслідуванню злочинів фашистів / М. Г. Дубик // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2010. — 728 с. — URL: http://www.history.org.ua/?termin=Nadzvyhajna_derzhavna
24. Исаев А. В. Дубно 1941. Величайшее танковое сражение Второй мировой. — М.: Яуза, 2009. — 189 с.
25. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. Кентій, В. Лозицький. — К.: Генеза, 2005. — 408 с.
26. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. Коваль. — К.: Альтернативи, 1999. — 336 с. (серія «Україна крізь віки». — Т. 12)
27. Косик В. М. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. М. Косик; [пер. з фр. Р. Осадчука]. — Париж; Нью-Йорк; Львів: [б.в.], 1993. — 658 с.
28. Кривизюк Л. Застосування механізованих корпусів у танковій битві на Західній Україні 1941 року / Л. Кривизюк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. — 2013. — Вип. 1, ч. 1. — С.43–50.
29. Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні (1939–1945): Посіб. для вчителя / В. І. Кучер, П. М. Чернега. — К.: Генеза, 2004. — 272 с.
30. Лисенко О. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії / О. Лисенко, Р. Пилявець // Український історич. журнал. — 2019. — № 4. — С. 88–117.
31. Лисенко О. Є. Втрати людські України в Другій світовій війні / О. Є. Лисенко, І. Т. Муковський // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: Вид-во «Наукова думка», 2003. — 688 с.
32. Лисенко О. Є. Демографічні втрати України у роки Другої світової війни / О. Є. Лисенко, О. Г. Перехрест // Архіви України. — 2015. — № 3. — С. 8–34.
33. Лисенко О. Є. Український вимір Другої світової війни крізь призму історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // Національна та історична пам'ять. — 2013. — Вип. 9. — С. 140–167 [Електрон. ресурс]. — URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_9_14
34. Лисенко О. Є. Харківська битва 1942 року / О. Є. Лисенко, Р. І. Пилявець // Енциклопедія історії України. Т. 10. — К.: Наукова думка, 2013. — С. 350–351.
35. Лысаковский Ю. Ю. Освобождение Украины. 1943–1944. Историко-статистическое исследование / Ю. Ю. Лысаковский, В. Н. Нестеров, В. А. Удин-Некрасов. — К.: КВІО, 1995. — 232 с.
36. Макаров В. Д. Внесок України в розгром фашизму у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. / В. Д. Макаров, М. І. Рибак, С. В. Сидоров // Сторінки воєнної історії України. — К., 2006. — Вип. 10. — Ч. 1. — С. 290–297.

37. Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року. Довідник / упоряд.: С. В. Бутко, О. О. Толкачова; відп. ред.: Р. І. Пилявець. — Чернігів: Десна Поліграф, 2011. — 220 с.
38. Марченко О. О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України / О. О. Марченко // Український історичний журнал. — 2013. — № 3. — С. 151–171.
39. Мельтюхов М. И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. — М.: Вече, 2000. — 544 с.
40. Мороко В. М. Дніпрогес: Чорний серпень 1941 року // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2010. — Вип. ХХІХ. — С. 197–202.
41. Мощанский И. Б. 1941. Битва за Киев, 7 июля — 26 сентября / И. Б. Мощанский. — М.: Яуза; БТВ-Книга; Эксмо, 2008. — 206 с.
42. Муковський І. Т. Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко; за ред. В. Д. Конашевича. — К.: Пошук.-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1996. — 568 с.
43. Офіцинський Р. Коли завершилась Друга світова війна в Україні? / Р. Офіцинський. — URL: <http://historians/in.ua>
44. Оцінка демографічних втрат України у період Другої світової війни // Українська Друга світова: Мат-ли Міжнар. наук. конф. до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. — К.: К.І.С., 2015. — С. 203–207.
45. Павлик В. Оборона Києва. КиУР / В. Павлик. — К.: Скай Хорс, 2010. — 280 с.
46. Памяти павших. Великая Отечественная война (1941–1945) / М. А. Гареев [и др.]; пред. ред. кол. А. И. Сорокин. — М.: БРЭ, 1995. — 336 с.
47. Парнікоза І. Ю. Танкова битва на Волині, або як було втрачено Україну / І. Ю. Парнікоза. — К.: «ХайВей». 27.06.2011 — URL: <http://h.ua/story/81209>
48. Патер І. Г. Репресії та депортації населення Галичини у 40-х — 50-х роках ХХ століття / І. Г. Патер // Новітня доба. — 2014. — Вип. 2. — С. 49–62.
49. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. — К.; Ніжин: Вид. Лисенко М. М., 2010. — 590 с.
50. Пашковець М. Перша танкова битва німецько-радянської війни в районі Луцьк — Броди — Дубно / М. Пашковець // Воєнна історія. — 2011. — № 3. — С. 26–32. — URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vist_2011_3_6
51. Перехрест О. Г. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни / О. Г. Перехрест, О. Є. Лисенко, А. П. Іржавська, І. В. Перехрест // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси: у 2 кн. Кн. 2. — К.: Наук. думка, 2011. — С. 737–784.
52. Пилявець Р. І. «Чорна піхота» як історичне явище в роки німецько-радянської війни (1941–1945 рр.) / Р. І. Пилявець // Воєнно-історичний вісник: Зб. наук. праць НУОУ. — 2019. — Вип. 1 (31). — С. 156–174.

53. Пилявець Р. І. Битва за Дніпро: альтернативний погляд на сутність і зміст / Р. І. Пилявець // Воєнно-історичний вісник: Зб. наук. праць НУОУ. — 2013. — Вип. 4 (10). — С. 72–75.

54. Пилявець Р. І. Битва за Дніпро: три роки запеклої боротьби (червень 1941 — липень 1944 рр.) / Р. І. Пилявець // Воєнно-історичний вісник: Зб. наук. праць НУОУ. — 2017. — Вип. 3 (25). — С. 67–76.

55. Пилявець Р. І. Бойові дії на Керченському півострові у січні — травні 1942 року та розгром Кримського фронту / Р. І. Пилявець // Воєнно-історичний вісник: Зб. наук. праць НУОУ. — 2017. — Вип. 4 (26). — С. 95–101; 2018. — Вип. 1 (27). — С. 110–117.

56. Пилявець Р. І. Дебреценсько-Ужгородська стратегічна наступальна операція 1944 р. — завершальна операція радянських військ на території України / Р. І. Пилявець // Воєнно-історичний вісник: Зб. наук. праць НУОУ. — 2014. — Вип. 3 (13). — С. 125–130.

57. Пилявець Р. І. Друга світова війна у суспільній свідомості українського народу: соціологічний вимір / Р. І. Пилявець — URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1661.htm> (дата зверн.: 23.04.2020)

58. Пилявець Р. І. Друга світова війна: історична пам'ять і необхідність деміфологізації / Р. І. Пилявець // Національна та історична пам'ять. — 2011. — Вип. 1. — С. 194–206. — URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2011_1_15

59. Пилявець Р. І. Корюківська трагедія 1943 року: національно-наднаціональний вимір / Р. І. Пилявець // Національна та історична пам'ять. — 2013. — Вип. 6. — С. 217–229.

60. Пилявець Р. І. Пам'ять про Другу світову війну як проблема сучасного українського соціуму / Р. І. Пилявець // Національна та історична пам'ять. — 2013. — Вип. 9. — С. 184–201. — URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_9_16.

61. Пилявець Р. І. Трагедія під Харковом: травень 1942 року (до 70-річчя Харківської битви 1942 р.) / Р. І. Пилявець // Воєнно-історичний вісник: Зб. наук. праць НУОУ. — 2012. — № 2. — С. 63–70.

62. Погиб каждый третий. Правда и мифы о людских потерях Беларуси в годы Великой Отечественной войны. — URL: <https://www.sb.by/articles/pogib-kazhdyu-tretiy.html>

63. Полян П. Советские военнопленные: сколько их было и сколько вернулось / П. Полян // Демографическое обозрение. — 2016. — Т.3. — № 2. — С. 43–68.

64. Початок Другої світової війни для України. Методичні матеріали Українського інституту національної пам'яті / Український погляд. 29.08.2014. — URL: <http://ukrpohliad.org/national-memory/pochatok-drugoyi-svitovoyi-vijny-dlya-ukrayiny-metody-chni-materialy.html>

65. Примаченко Я. Декларація про возз'єднання Західної України і УРСР. 27 жовтня 1939 року / Я. Примаченко // Цей день в історії. — URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/1027M/>

66. Путин: Мы бы победили в Великой Отечественной войне и без Украины. Текст Кира Латухина / Цензор.НЕТ. 16.12.2010. — URL: https://censor.net.ua/video_news/146646/putin_my_by_pobedili_v_velikoyi_otchestvennoyi_voyine_i_bez_ukrainy_dobavleno_video

67. Расчет движения населения за период 1941–1945 гг. по УССР. 23 апреля 1946 г. — URL: http://istmat.info/files/uploads/47906/rgae_1562.329.2217_1.6-14.pdf
68. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. / Л. Рибченко // Друга світова війна: погляд з XXI століття. Історичні нариси: у 2-х кн. Кн. 1 / НАН України, Ін-т історії України. — К.: Наукова думка, 2010. — С. 303–317.
69. Руккас А. Польсько-радянська війна 1939 // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. — К.: Наук. думка, 2011. — Т. 8. — С. 394–395.
70. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 рр.: монографія / В. Грицюк, О. Лисенко, Р. Пилявець, С. Сидоров. — К.: Нац. ун-т оборони України ім. Івана Черняхівського; Ін-т історії України НАН України, 2015. — 508 с.
71. Сулькевич С. Территория и население СССР / С. Сулькевич. — М.: Политиздат, 1940. — 72 с.
72. Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам'яті: Зб. мат-в Міжнар. наук. конф. 29 квітня 2015 р. / Уклад.: О. Є. Лисенко, В. П. Шевчук, О. Л. Скрябін та ін. — К.: НУОУ, 2015. — 332 с.
73. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.): анот. покажчик / Укр. ін-т нац. пам'яті / За ред. В. Ф. Солдатенка; авт.-упоряд.: С. В. Бутко, Л. С. Герасименко, А. М. Киридон, Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. — К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. — 362 с.
74. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. У 2-х кн. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова); НАН України. Ін-т історії України. — К.: НВП «Видавництво «Наукова думка», НАН України», 2011. — Кн 1. — 735 с.; Кн. 2. — 943 с.
75. Україна у Другій світовій війні / Український ін-т нац. пам'яті. — К.: УІНП, 2015. — 28 с.
76. Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Мат. Міжнар. наук. конфер. / Відп. ред.: Л. В. Легасова. — К.: Мемор. комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», 2011. — 800 с.
77. Українська Друга світова: Мат-ли Міжнарод. наук. конф. до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ) / Упоряд. В. М. Яременко. — К.: К.І.С., 2015 — 208 с.
78. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відп. ред.) та ін. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. — 352 с.
79. Український вимір Другої Світової війни: цифри та факти / Ресурсний центр ГУРТ. — URL: <https://gurt.org.ua/articles/32309/> (дата зверн.: 17.04.2020).
80. Чайковський А. С. Невідома війна. (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика) / А. С. Чайковський. — К.: Україна, 1994. — 256 с.
81. Чернега П. Український внесок у радянську війну / П. Чернега. — Україна Молода. — 2010. — № 84 (12 травня). — URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Cherneha_Petro/Ukrainskyi_vnesok_u_radiansku_viinu/

REFERENCES

1. 10 mifiv pro pochatok Druhoi svitovoi. Viyna dlya Ukrayiny pochasya 22 chervnia 1941 roku / NV. Ukrayina. 22.06.2018 [Elektron. resurs]. — URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/10-mifiv-pro-pochatok-druhoji-svitovoji-vijna-dlja-ukrajini-pochalasja-22-chervnja-1941-roku-2477827.html>.
2. Kirchubel R. Operation Barbarossa 1941 (1): Army Group South. Osprey Publishing, 2003. 96 p.
3. Aktsiya “Visla”. 1944 rik (28 kvitnya — 29 lypnya). — URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/viyskovym/akciya-visla-1944-rik-28-kvitnya-29-lypnya>
4. Bezsmertya. Knyha Pamyati Ukrayiny. 1941–1945. — K.: Poshuk.-vyd. ahent-stvo “Knyha Pamyati Ukrayiny”, 2000. — 944 s.
5. Beshanov V. Krasnyy blytskryh. — M.: Yzd. Bystrov, 2006. — 424 s.
6. Boyi v rayoni Shatska. — URL: https://yarovenkosp.ucoz.ru/publ/volin_na_pochatku_2_ji_svitovoji_vijni/nevidomij_quot_zolotij_quot_veresen_volin_1939/8_boji_v_rayoni_shacka/15-1-0-167.
7. Vyatrovych V. Ukrayinska Druha svitova (v kolori) / V. Vyatrovych // Dzerkalo tyzhnya. — 2009. — Vyp. № 32. — 28 serpnia — 4 veresnia. — URL: https://dt.ua/POLITICS/ukrayinska_druga_svitova_v_kolori.html (data zvern.: 23.04.2020).
8. Velykaya Otechestvennaya vojna 1941–1945 hodov. V 12 t. — T. 2. — M.: Voennydat, 2015. — 862 s.
9. Viyna. Okupatsiya. Pamyat: Prymusovi robitnyky z Ukrayiny v okupovaniy Yevropi: Mat-ly Vseukr. nauk. konf., m. Kyiv, 27 veresnia 2012 r. — K.: DP NVTS «Priorityty», 2012. — 230 s.
10. Havrylyuk. YU. Aktsiya “Visla” — ostanniy akt ukrayinsko-polskoyi trahediyi. — URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/19/25892/>
11. Hrynevych V. Radyanski viyskovi mobilizatsiyi v Ukrayini // Istoriya ukrayinskoho viyska (1917–1995) / V. Hrynevych, L. Hrynevych, B. Yakymovych ta in.; uporyad. YA. Dashkevych. — L.: Svit, 1996. — S. 370–395.
12. Hrynevych V. Ukrayintsi u skladi Chervonoyi armiyi. Kilkisni aspekty pytannya // Ukrayina u Druhiy svitoviy viyni. Uroky istoriyi ta suchasnist. Materialy mizhnarod. nauk. konferentsiyi (27–28 zhovtnya 1994 r.) / vidp. red. M. V. Koval; NAN Ukrayiny, In-t istoriyi Ukrayiny. — K.: IIU NANU, 1995. — 283 s.
13. Hrynevych V. A. Chervona armiya u viynakh i viyskovykh konfliktakh 1939–1940 rr.: viyskovo-politychni, ideolohichni ta sotsialno-psykholohichni aspekty / V. A. Hrynevych // Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky. — 2003. — № 10. — S. 340–372.
14. Hrytsak YA. Ukrayina u Druhiy svitoviy viyni: stara istoriya na novyy lad. — URL: https://lb.ua/culture/2020/05/08/457076_ukraina_drugiy_svitoviy_viyni.html
15. Hrytsyuk V. M. Naybilsha voyenna operatsiya na ukrayinskykh terenakh (do 70-richchya vyhnannya natsyst-skykh okupantiv z Ukrayiny) / V. M. Hrytsyuk, O. YE. Lysenko // Ukrayinskyy istorych. zhurnal. — 2014. — № 5. — S. 4–20.

16. Hrytsyuk V. M. Stratehichni ta frontovi operatsiyi Velykoyi Vitchyznyanoyi viyny na terenakh Ukrayiny / V. M. Hrytsyuk // Ukrayina u Druhiy svitoviy viyni: Pohlyad z KHKHI st. Istorychni narysy. U 2-kh kn. / Red. kol.: V. A. Smoliy (holova) ta in. — Kn. 1. — K.: Naukova dumka, 2010. — S. 208–302.
17. Hrytsyuk V. M. Stratehichni ta frontovi operatsiyi Velykoyi Vitchyznyanoyi viyny na terytoriyi Ukrayiny / V. M. Hrytsyuk / NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny. — K., 2010. — 150 s.
18. Huderyan H. Vospomynannya nemetskoho henerala. Tankovye voyska Hermanyy vo Vtoroy myrovoy voyne 1939–1945 / H. Huderyan. Per. s nem. — M.: ZAO Tsentrpoligraf, 2007. — 574 s.
19. Demograficheskij e`ncziklopedicheskij slovar` / Redkol.: D. Y. Valentey (hl. red.) y dr. — M.: Sovetskaya e`ncziklopediya, 1985. — 608 s.
20. Demohrafiya. Chyslennost y heohrafycheskoe razmeshchenye myrovoho evreystva: — URL: <https://eleven.co.il/jewish-history/overview/15494/>
21. Den Peremohy i yoho mistse v istorychniy pamyati ukrayintsiv // Fond «Demokratychni initsiatyvy» im. Ilka Kucheriva (05.05.2020). — URL: <https://dif.org.ua/article/den-peremogi-i-yogo-mistse-v-istorichniy-pamyati-ukraintsiv>
22. Druha svitova viyna v istorychniy pamyati Ukrayiny: za materialamy Ukrayinskoho instytutu natsionalnoyi pamyati / UINP; uporyad.: L. Herasymenko, R. Pylyavets; redkol.: I. Yukhnovskyy (vidp. red.) ta in. — K.; Nizhyn: Lysenko M. M., 2010. — 247 s.
23. Dubyk M. H.Nadzvyhajna derzhavna komisiya po vstanovlennyyu ta rozsliduvannyyu zlochyniv fashystiv / M. H. Dubyk // Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: T. 7: Mi-O / Redkol.: V. A. Smoliy (holova) ta in. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. — K.: V-vo «Naukova dumka», 2010. — 728 s. — URL: http://www.history.org.ua/?termin=Nadzvyhajna_derzhavna
24. Ysaev A. V. Dubno 1941. Velychayshee tankovoe srazhenye Vtoroy myrovoy. — M.: Yauza, 2009. — 189 s.
25. Kentiy A. Viyna bez poshchady i myloserdya: Partyzanskyy front u tylu vermakhtu v Ukrayini (1941–1944) / A. Kentiy, V. Lozytskyy. — K.: Heneza, 2005. — 408 s.
26. Koval M. Ukrayina v Druhiy svitoviy i Velykiy Vitchyznyaniy viynakh (1939–1945 rr.) / M. Koval. — K.: Alternatyvy, 1999. — 336 s. (seriya «Ukrayina kriz viky». — T. 12)
27. Kosyk V.M. Ukrayina i Nimechchyna u Druhiy svitoviy viyni / V. M. Kosyk; [per. z fr. R. Osadchuka]. — Paryzh; Niu-York; Lviv: [b.v.], 1993. — 658 s.
28. Kryvyzyuk L. Zastosuvannya mekhanizovanykh korpusiv u tankoviy bytvi na Zakhidnyy Ukrayini 1941 roku / L. Kryvyzyuk // Naukovi zapysky Ternopilskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatyuka. Ser. Istoriya. — 2013. — Vyp. 1, ch. 1. — S.43–50.
29. Kucher V. I. Ukrayina u Druhiy svitoviy viyni (1939–1945): Posib. dlya vchytelya / V. I. Kucher, P. M. Cherneha. — K.: Heneza, 2004. — 272 s.
30. Lysenko O. Bytva za Dnipro u Druhiy svitoviy viyni: sproba novoyi kontseptualnoyi viziyyi / O. Lysenko, R. Pylyavets // Ukrayinskyy istorych. zhurnal. — 2019. — № 4. — С. 88–117.

31. Lysenko O. YE. Vtraty lyudski Ukrayiny v Druhiy svitoviy viyni / O. YE. Lysenko, I. T. Mukovskyy // Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: T. 1: A-V / Redkol.: V. A. Smoliiy (holova) ta in. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. — K.: Vyd-vo «Naukova dumka», 2003. — 688 s.
32. Lysenko O. YE. Demohrafichni vtraty Ukrayiny u roky Druhoyi svitovoyi viyny / O. YE. Lysenko, O. H. Perekhrest // Arkhivy Ukrayiny. — 2015. — № 3. — S. 8–34.
33. Lysenko O. YE. Ukrayinskyy vymir Druhoyi svitovoyi viyny kriz pryzmu istorychnoyi pamyati / O. YE. Lysenko // Natsionalna ta istorychna pamyat. — 2013. — Vyp. 9. — S. 140–167 [Elektron. resurs]. — URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_9_14
34. Lysenko O. YE. Kharkivska bytva 1942 roku / O. YE. Lysenko, R. I. Pylyavets // Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny. T. 10. — K.: Naukova dumka, 2013. — S. 350–351.
35. Lysakovskyy YU. YU. Osvobozhdenye Ukrayny. 1943–1944. Ystoryko-statystycheskoe yssledovanye / YU. YU. Lysakovskyy, V. N. Nesterov, V. A. Udyn-Nekrasov. — K.: KVYO, 1995. — 232 s.
36. Makarov V. D. Vnesok Ukrayiny v roz'hrom fashyzmu u Velykiy Vitchyznyaniy viyni 1941–1945 rr. / V. D. Makarov, M. I. Rybak, S. V. Sydorov // Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny. — K., 2006. — Vyp. 10. — CH. 1. — S. 290–297.
37. Martyroloh vstanovlenykh zhertv Koryukivskoyi trahediyi 1943 roku. Dovidnyk / uporyad.: S. V. Butko, O. O. Tolkachova; vidp. red.: R. I. Pylyavets. — Chernihiv: Desna Polihraf, 2011. — 220 s.
38. Marchenko O. O. Demohrafichnyy vymir porazky 1941 r.: masshtaby vtrat RSCHA viyskovopolonenymy na terytoriyi Ukrayiny / O. O. Marchenko // Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal. — 2013. — № 3. — S. 151–171.
39. Mel'tyukhov M. I. Upushhenny`j shans Stalina. Sovetskij Soyuz i bor`ba za Evropu.: 1939–1941. — M.: Veche, 2000. — 544 s.
40. Moroko V. M. Dniprohes: Chornyy serpen 1941 roku // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. — 2010. — Vyp. XXIX. — S. 197–202.
41. Moshchanskyy Y. B. 1941. Bytva za Kyev, 7 yyulya — 26 sentyabrya / I. B. Moshchanskyy. — M.: Yauza; BTV-Knyha; E`ksmo, 2008. — 206 s.
42. Mukovskyy I. T. Zvytyaha i zhertovnist: Ukrayintsi na frontakh druhoyi svitovoyi viyny / I. T. Mukovskyy, O. YE. Lysenko; za red. V. D. Konashevycha. — K.: Poshuk.-vyd. ahent·stvo «Knyha Pamyati Ukrayiny», 1996. — 568 s.
43. Ofitsynskyy R. Koly zavershylas Druha svitova viyna v Ukrayini? / R. Ofitsynskyy. — URL: <http://historians/in.ua>
44. Otsinka demohrafichnykh vtrat Ukrayiny u period Druhoyi svitovoyi viyny // Ukrayinska Druha svitova: Mat-ly Mizhnar. nauk. konf. do 70-yi richnytsi peremohy nad natsyzmom u Druhiy svitoviy viyni. — K.: K.I.S., 2015. — S. 203–207.
45. Pavlyk V. Oborona Kyeva. KyUR / V. Pavlyk. — K.: Skay Khors, 2010. — 280 s.
46. Pamyaty pavshykh. Velykaya Otechestvennaya voyna (1941–1945) / M. A. Hareev [y dr.]; pred. red. kol. A. Y. Sorokyn. — M.: BRE`, 1995. — 336 s.

47. Parnikoza I. YU. Tankova bytva na Volyni, abo yak bulo vtracheno Ukrainu / I. YU. Parnikoza. — K.: “KhayVey”. 27.06.2011 — URL: <http://h.ua/story/81209>
48. Pater I. H. Represiyi ta deportatsiyi naselennya Halychyny u 40-kh — 50-kh rokakh KHKH stolittya / I. H. Pater // Novitnya doba. — 2014. — Vyp. 2. — S. 49–62.
49. Patrylyak I. K. Ukrayina v roky Druhoyi svitovoyi viyny: sprobа novoho kontseptualnoho pohlyadu / I. K. Patrylyak, M. A. Borovyk. — K.; Nizhyn: Vyd. Lysenko M. M., 2010. — 590 s.
50. Pashkovets M. Persha tankova bytva nimetsko-radyanskoyi viyny v rayoni Lutsk — Brody — Dubno / M. Pashkovets // Voyenna istoriya. — 2011. — № 3. — S.26–32. — URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vist_2011_3_6
51. Perekhrest O. H. Demografichni vtraty Ukrainy v roky Druhoyi svitovoyi viyny / O. H. Perekhrest, O. YE. Lysenko, A. P. Irzhavska, I. V. Perekhrest // Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI st.: istorychni narysy: u 2 kn. Kn. 2. — K.: Nauk. dumka, 2011. — S. 737–784.
52. Pylyavets R. I. “Chorna pikhota” yak istorychne yavyshe v roky nimetsko-radyanskoyi viyny (1941–1945 rr.) / R. I. Pylyavets // Voyenno-istorychnyy visnyk: Zb. nauk. prats NUOU. — 2019. — Vyp 1 (31). — S. 156–174.
53. Pylyavets R. I. Bytva za Dnipro: alternatyvnyy pohlyad na sutnist i zmist / R. I. Pylyavets // Voyenno-istorychnyy visnyk: Zb. nauk. prats NUOU. — 2013. — Vyp. 4 (10). — S. 72–75.
54. Pylyavets R. I. Bytva za Dnipro: try roky zapekloyi borotby (cherven 1941 — lypen 1944 rr.) / R. I. Pylyavets // Voyenno-istorychnyy visnyk: Zb. nauk. prats NUOU. — 2017. — Vyp. 3 (25). — S. 67–76.
55. Pylyavets R. I. Boyovi diyi na Kerchenskomu pivostrovi u sichni — travni 1942 roku ta rozhrom Krymskoho frontu / R. I. Pylyavets // Voyenno-istorychnyy visnyk: Zb. nauk. prats NUOU. — 2017. — Vyp. 4 (26). — S. 95–101; 2018. — Vyp. 1 (27). — S. 110–117.
56. Pylyavets R. I. Debretsensko-Uzhhorodska stratehichna nastupalna operatsiya 1944 r. — zavershalna operatsiya radyanskykh viysk na terytoriyi Ukrainy / R. I. Pylyavets // Voyenno-istorychnyy visnyk: Zb. nauk. prats NUOU. — 2014. — Vyp. 3 (13). — S. 125–130.
57. Pylyavets R. I. Druha svitova viyna u suspilniy svidomosti ukrayinskoho narodu: sotsiolohichnyy vymir / R. I. Pylyavets — URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1661.htm> (data zvern.: 23.04.2020)
58. Pylyavets R. I. Druha svitova viyna: istorychna pamyat i neobkhdnist demifolohizatsiyi / R. I. Pylyavets // Natsionalna ta istorychna pamyat. — 2011. — Vyp. 1. — S. 194–206. — URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2011_1_15
59. Pylyavets R. I. Koryukivska trahediya 1943 roku: natsionalno-nadnatsionalnyy vymir / R. I. Pylyavets // Natsionalna ta istorychna pamyat. — 2013. — Vyp. 6. — S. 217–229.
60. Pylyavets R. I. Pamyat pro Druhu svitovu viynu yak problema suchasnoho ukrayinskoho sotsiumu / R. I. Pylyavets // Natsionalna ta istorychna pamyat. — 2013. — Vyp. 9. — S. 184–201. — URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_9_16

61. Pylyavets R. I. Trahediya pid Kharkovom: traven 1942 roku (do 70-richchya Kharkivskoyi bytvy 1942 r.) / R. I. Pylyavets // *Voyenno-istorychnyy visnyk: Zb. nauk. prats NUOU*. — 2012. — № 2. — S. 63–70.
62. Pohyb kazhdyy tretyy. Pravda y myfy o lyudskykh poteryakh Belarusy v hody Velykoy Otechestvennoy voyny. — URL: <https://www.sb.by/articles/pogib-kazhdyy-tretyy.html>
63. Polyan P. Sovet·skye voennoplennye: skolkо ykh bylo y skolkо vernulos / P. Polyan // *Demograficheskoe obozrenye*. — 2016. — T.3. — № 2. — S. 43–68.
64. Pochatok Druhoyi svitovoyi viyny dlya Ukrayiny. Metodychni materialy Ukrayinskoho instytutu natsionalnoyi pamyati / Ukrayinskyy pohlyad. 29.08.2014. — URL: <http://ukrpohliad.org/national-memory/pochatok-drugoyi-svitovoyi-vijny-dlya-ukrayiny-metody-chni-materialy.html>
65. Prymachenko YA. Deklaratsiya pro vozzyednannya Zakhidnoyi Ukrayiny i URSSR. 27 zhovtnya 1939 roku / YA. Prymachenko // *Tsey den v istoriyi*. — URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/1027M/>
66. Putyn: My by pobedyly v Velykoy Otechestvennoy voyne y bez Ukrayny. Tekst Kyra Latukhyna / Tsenzor.NET. 16.12.2010. — URL: https://censor.net.ua/video_news/146646/putin_my_by_pobedili_v_velikoyi_otchestvennoyi_voyine_i_bez_ukrainy_dobavleno_video
67. Raschet dvyzhenyya naselenyya za peryod 1941–1945 hh. po USSR. 23 aprelya 1946 h. — URL: http://istmat.info/files/uploads/47906/rgae_1562.329.2217_1.6-14.pdf
68. Rybchenko L. Radyanski viyskovi mobilizatsiyi na terytoriyi Ukrayiny u 1941–1945 rr. / L. Rybchenko // *Druha svitova viyna: pohlyad z KHKHI stolittya. Istorychni narysy: u 2-kh kn. Kn. 1 / NAN Ukrayiny, In-t istoriyi Ukrayiny*. — K.: Naukova dumka, 2010. — S. 303–317.
69. Rukkas A. Polsko-radyanska viyna 1939 // *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: u 10 t. / redkol.: V. A. Smoliy (holova) ta in.; In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny*. — K.: Nauk. dumka, 2011. — T. 8. — S. 394–395.
70. Stratehichni ta frontovi operatsiyi na terytoriyi Ukrayiny u 1943–1944 rr.: monohrafiya / V. Hrytsyuk, O. Lysenko, R. Pylyavets, S. Sydorov. — K.: Nats. un-t oborony Ukrayiny im. Ivana Chernyakhovskoho; *In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny*, 2015. — 508 s.
71. Sulkevych S. Terytoryya y naselenye SSSR / S. Sulkevych. — M.: Polytyzdat, 1940. — 72 s.
72. Traven 1945 roku u naukovomu dyskursi, natsionalniy svidomosti ta istorychniy pamyati: Zb. mat-v Mizhnar. nauk. konf. 29 kvitnya 2015 r. / Uklad.: O. YE. Lysenko, V. P. Shevchuk, O. L. Skryabin ta in. — K.: NUOU, 2015. — 332 s.
73. Ukrayina pid natsyst·skoyu okupatsiyeyu: spaleni sela (1941–1944 rr.) : anot. pokazhchyk / Ukr. in-t nats. pamyati / Za red. V. F. Soldatenka; avt.-uporyad.: S. V. Butko, L. S. Herasymenko, A. M. Kyrydon, R. I. Pylyavets, V. M. Yaremenko. — K.: DP NVTS «Prioritytety», 2012. — 362 s.
74. Ukrayina v Druhyy svitovyy viyni: pohlyad z XXI stolittya. Istorychni narysy. U 2-kh kn. / Red. kol.: V. A. Smoliy (holova); *NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny*. — K.: NVP «Vydavnytstvo «Naukova dumka», NAN Ukrayiny», 2011. — Kn 1. — 735 s.; Kn. 2. — 943 s.

75. Ukrayina u Druhiy svitoviy viyni / Ukrayinskyy in-t nats. pamyati. — K.: UINP, 2015. — 28 s.
76. Ukrayina u Druhiy svitoviy viyni: dzherela ta interpretatsiyi (do 65-richchya Velykoyi Peremohy). Mat. Mizhnar. nauk. konfer. / Vidp. red.: L. V. Lehasova. — K.: Memor. kompleks «Natsionalnyy muzey istoriyi Velykoyi Vitchyznyanoi viyny 1941–1945 rokiv», 2011. — 800 s.
77. Ukrayinska Druha svitova: Mat-ly Mizhnarod. nauk. konf. do 70-yi richnytsi peremohy nad natsyzmom u Druhiy svitoviy viyni (5 travnya 2015 r., m. Kyiv) / Uporyad. V. M. Yaremenko. — K.: K.I.S., 2015 — 208 s.
78. Ukrayinska Povstanska Armiya. Istoriya neskorenykh / V. Vyatrovych (vidp. red.) ta in. — Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, 2007. — 352 s.
79. Ukrayinskyy vymir Druhoyi Svitovoyi viyny: tsyfry ta fakty / Resursnyy tsentr HURT. — URL: <https://gurt.org.ua/articles/32309/> (data zvern.: 17.04.2020).
80. Chaykovskyy A. S. Nevidoma viyna. (Partyzanskyi rukh v Ukrayini 1941–1944 rr. movoyu dokumentiv, ochyma istoryka) / A. S. Chaykovskyy. — K.: Ukrayina, 1994. — 256 s.
81. Cherneha P. Ukrayinskyy vnesok u radyansku viynu / P. Cherneha. — Ukrayina Moloda. — 2010. — № 84 (12 travnya). — URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Cherneha_Petro/Ukrainskyi_vnesok_u_radiansku_viynu/

***Shevchuk V.P.**, Doctor of Historical Sciences,
Professor, Chief Researcher, Scientific
and Research Center of Military History,
National Defence University named
after Ivan Cherniakhovskiy*

*(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-3507>*

***Furman I.I.**, Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor, Head of the Department
of History of War and Military Art,
National Defence University named
after Ivan Cherniakhovskiy*

*(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3594-5499>*

***Pyliavets R.I.**, Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor, Associate Professor*

*of War History and Martial Arts Department,
National Defence University named
after Ivan Cherniakhovskyi (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2641-053X>*

UKRAINIAN DIMENSION OF THE SECOND WORLD WAR: SCIENTIFIC DISCOURSE

***Summary.** The article highlights the most important aspects of the Ukrainian dimension of World War II in terms of the present and Russia's opposition to the hybrid war against Ukraine on the "historical front". The authors tried for the first time to clearly define the concept of "Ukrainian dimension", traced the development and noted the achievements of historiography of the problem, revealed the place, role and significance of the Ukrainian factor in World War II, showed its consequences for Ukraine and the Ukrainian people. Attention is focused on the key events, the scale and intensity of hostilities in Ukraine and the importance of the national liberation struggle. The contribution of Ukrainians to the victory is actualized, human sacrifices and material losses of Ukraine are characterized. A number of quantitative and qualitative indicators related to these aspects have been clarified. An attempt was also made to comprehend the impact of the war on the fate of the Ukrainian people and our present, its place in the national memory. Peculiarities and tendencies of perception and awareness of the Ukrainian society of this extraordinary historical phenomenon from the beginning of the XX century are revealed to this day.*

The results of the most recent sociological research conducted in April 2020, which determine the attitude of Ukrainians of different ages and residents of different regions of Ukraine to the Second World War, its results, in particular to the Victory Day, are presented and briefly analysed. This attitude is generally ambiguous, in most cases showing a lack of unity, but in comparison with opinion polls on similar issues conducted before the Russian aggression, there is a tendency to gradually move away from the Soviet and Russian perception towards the Ukrainian and European views.

The authors conclude that the result of understanding the Ukrainian dimension of the Second World War should be an understanding of all its tragedy for the Ukrainian people, senseless cruelty and the terrible price that Ukrainians, among others, paid. And at the same time — to comprehend the greatness of the heroism and sacrifice of the Ukrainian people, to honour the memory of the fallen heroes and victims of the war. In the current context of repelling Russian aggression and countering the ongoing hybrid war, this is especially relevant.

***Key words:** World War II, German-Soviet war, Ukraine, Ukrainian dimension, military actions, human losses, contribution to victory, historical memory.*